

УДК 930.1"18/20":[94(100:569.1):325.3(=411.21)"063"]

Причини успішних арабських завоювань в 30-х роках VII ст. у візантійському напрямі: історіографія питання

Димидюк Дмитро Андрійович

У статті розглянуто передумови та причини успішних арабських завоювань на основі аналізу праць радянських та зарубіжних дослідників. Досліджується перебіг дискусій між істориками щодо історії арабських завоювань. Простежується еволюція історичних теорій стосовно цієї проблеми від кінця XIX і до початку XXI ст. Оцінено джерельну базу та чинники, що вплинули на характер і зміст публікацій, окреслено маловивчені проблеми історії арабських завоювань у візантійському напрямі.

Ключові слова: історіографія, Візантійська імперія, Арабський халіфат, битва при р. Ярмук (636 р.), військове протистояння, Сирія

Димидюк Дмитрій. Причини успішних арабських завоювань в 30-х роках VII в. на візантійському напрямі: історіографія вопроса. В статтє рассматрєны прєдпосылкы и причины успешных арабских завоеваний на основе анализа работ советских и зарубежных исследователей. Исследуеться ход дискуссий между историками относительно истории арабских завоеваний. Прослеживается эволюция исторических теорий по этой проблеме с конца XIX до начала XXI вв. Оценена источникковая база и факторы, повлиявшие на характер и содержание публикаций, обозначены малоизученные проблемы истории арабских завоеваний на византийском направлении.

Ключевые слова: историография, Византийская империя, Арабский халифат, битва при р. Ярмук (636 г.), военное противостояние, Сирия

Reasons of the successful expansion of Arabs westwards in the 30th of the seventh century: Historiography of problem.

In this article we will dwell upon reasons, preconditions and the very course of the Arab Conquest which was revealed in scientific works by Soviet and foreign historians. The course of discussion between historians concerning anew sight at problems of the Arab Conquest is investigated. The article deals with the analysis of the historical evolution of theories on this issue from the late nineteenth to early twenty-first century. We estimated the source base and the factors that influenced the character and publication content as well as outlined underexplored problems.

Keywords: historiography, Byzantine Empire, Arab Caliphate, battle of Yarmouk (636), military confrontation, Syria

Арабську експансію в середині VII ст. можна вважати однією з найвагоміших подій у світовій історії. Мусульмани лише протягом чверті століття змогли захопити половину території Візантійської імперії, тим самим ослабивши її на століття, і повністю анексувати одну з найсильніших імперій світу – Сасанідський Іран, що викликає певне захоплення і здивування у багатьох істориків світу.

Пророк Мухаммед (580–632) своїми релігійними проповідями і завоюваннями зміг до 632 р. підкорити більшість племен Аравійського півострова, тим самим створивши нову державу – Арабський халіфат. Наступник Мухаммеда, перший праведний халіф Абу-Бекр (632–634), зумів до кінця 632 р. взяти під контроль весь Аравійський півострів, а другий праведний халіф Омар (634–644) відкрив епоху великих арабських завоювань [12, с. 5–6].

Ще з середини XIX ст. історики почали задаватися питаннями про причини самих арабських завоювань та їх успішності. З того часу і до сьогодні дослідники змогли виробити десятки концепцій та теорій, які часто суперечать одна одній. В нашій статті ми проаналізуємо більшість таких теорій. При аналізі історіографії ми користуватимемося проблемним підходом.

Зазначимо, що метою даної статті є не стільки виявити нові факти в історії арабських завоювань, скільки привернути увагу дослідників до низки дискусійних питань, які й досі чекають свого ґрунтовного наукового дослідження.

В світовій історіографії й досі немає єдиної думки стосовно того, чому араби розпочали свою експансію за межі Аравійського півострова. Радянський сходовознавець Василь Струве вдало помічає, що після створення об'єднаної Арабської держави перед ісламською елітою постало важке питання, що їй робити із розрізненою масою кочовиків, що за стилем свого життя звикли постійно кочувати і воювати. Тепер, як члени умми (мусульманської общини), вони не могли вести воєнні дії один проти одного. Дослідник вважає, що найкращим способом для примирення панівної верхівки бедуїнських племен між собою, і, водночас, з державою та ісламом, була політика широких завоювань, що давала б нові землі і багату воєнну здобич [10, с. 85].

Сучасний англійський історик Хью Кеннеді стосовно цього питання припускає, що якби не відбулись арабські завоювання, то ісламське об'єднання попросту розпалося б на ворожі одна одній частини і повернулося б до звичайного суперництва і міжусобних воєн в пустелі [12, с. 67].

Існує теорія про торгівельний чинник завоювань, адже біля важелів управління державою стояли заможні і впливові купці із Мекки, яких

очолив Мухаммед. На думку Ніни Пігулевської, купецтво хотіло захопити контроль, над вигідними торговельними шляхами на північ від Мекки («Шлях ладану»), який контролювала Візантія та Іран. Консолідація бедуїнських племен під владою однієї людини – халіфа, дала змогу розпочати арабські завоювання, які фінансувалися саме купцями із Мекки [9, с. 85]. Зокрема, вірменський історик Киракос Гандзакці пише: «... араби вирушили до Палестини [приблизно в 30-х роках VII ст., початок арабських завоювань], і напали на ромейське військо, яке грабувало майно їхніх купців» [13, с. 67]. Вважаємо, що захоплення контролю над торговельними шляхами було однією із цілей завоювань.

Леоне Кастані, італійський орієнталіст, висунув цікаву теорію про те, що зміна клімату і певний демографічний вибух на Аравійському півострові у VII ст. призвели до масового перекочування бедуїнських кочовиків за межі Аравії, що й викликало арабські завоювання [5, с. 150]. Зазначимо, що на думку більшості дослідників остання війна Сасанідського Ірану та Візантійської імперії (602-628 pp.) сильно послабила могутність обох держав. Хоч Візантія перемогла Іран завдяки військовим успіхам імператора Іраклія, але наслідки війни були катастрофічними. В Ірані розпочалась громадянська війна після смерті шахиншаха Хосрова II (591-628), а землі Сирії, Єгипту і Магрибу, що повернулись до Візантії, переживали економічний та політичний занепад [16, с. 20]. Вважаємо, що в тій чи іншій мірі, всі теорії с частково правдиві, а в сумі вони дають загальне бачення проблеми.

Окрему дискусію викликає питання про причини швидкого захоплення мусульманами земель Візантії. Історики вважають, що відповідь на задане питання криється у новій релігії – Ісламі. Мусульмани не втомлювалися повторювати своїм ворогам, що їх не цікавлять блага світу сущого, їх тягне надія на рай і віра, що вбиті перси і ромей не зможуть насолодитися цією нагородою. Ат-Табарі, арабський історик X ст. пише: «Якщо ви вб'єте нас, ми увійдемо в рай... Якщо ми вб'ємо вас, ви потрапите у вогонь» [12, с. 74]. Про цей релігійний аспект завжди наголошують і джерела, зокрема, арабський історик Абд-ал-Хакам у своєму творі «Завоювання Єгипту» описує завоювання Александрії, але не сам хід завоювань (їх арабські історики доволі рідко описували), а лише один із фрагментів облоги Александрії арабами. Абд-ал-Хакам розповідає про те, як під час облоги багатий патрицій, виїхавши за місто, хотів погледіти на арабів. Однак один араб помітив його, і, сівши на свого коня, наздогнав патрицію і вбив його. Сам араб, який потім повертався назад, не взяв ні прикрас, ні багатої одежі з тіла патриція, ні його гарного коня. Він тільки ішов і молився [9, с. 95-96].

Х. Кеннеді вважає, що це швидше не опис облоги, а опис того, чому саме араби змогли перемогти ромейів. Дослідник пояснює цей уривок так, що багатий патрицій був гарно одягнений, на гарному коні, але не вмів битись (цей образ приймається арабами щодо всіх ромейів), а араби живуть у шатрі, загартовані життям, і є войовничими. Після смерті патриція араб показує свою релігійність, адже нічого не бере з патриція та іде молячись [12, с. 34-35]. Тобто, на думку Абд-ал-Хакама, на відміну від візантійців, арабам не потрібні земні багатства, і саме це є ключем всіх перемог, хоча насправді, це далеко не так.

Радянські історики Н. Пігулевська та В. Струве вважають, що араби змогли подолати своїх супротивників завдяки новому віровченню, яке заохочувало мусульман брати участь у завоювницьких і грабіжницьких походах, прикритих гаслом «війни за віру» [10, с. 85-86]. Восьма сура Корану говорить про ворогів мусульман наступне: «...Не ви вбивали їх [ворогів], а Бог вбивав їх... Знайте, що з усього, що ви берете собі у здобич, п'ята частина відходить Богу, посланцю і родичам його та бідним... Решта здобичі ділиться між воїнами...» [15, с. 193-196]. Дослідники вважають, що справедливий розподіл здобичі та релігійні заклики до боротьби були основними причинами стрімких арабських завоювань.

Цікаву думку має німецький історик Август Мюллер, який вважає, що релігійний фанатизм не до кінця пояснює блискавичні перемоги мусульман, адже на ранніх стадіях завоювань більшість арабів лише формально були мусульманами. Вони йшли на війну лише задля наживи і збагачення [21, с. 319]. Історик вважає, що це і стало основною причиною таких блискавичних перемог над ворогами.

Слід згадати про теорію поширення Ісламу за межі Аравії, прихильниками якої були більшість істориків XIX ст., зокрема і Артур Джилман. Читачи арабські хроніки IX-XII ст. про початок арабської експансії, А. Джилман дійшов до висновку, що метою арабських завоювань було поширення ісламу по всьому світу [8, с. 105-113]. Австрійський схилознавець Гюстав фон Грюнебаум вважає, що Іслам був лише стимулом, об'єднуючим чинником у питанні завоювань. Ідея поширення Ісламу на весь світ прийшла в арабські хроніки набагато пізніше, як доказ правомірності арабських завоювань [6, с. 45-47].

Окрему проблему становить військовий аспект арабських завоювань, адже з самого початку араби не мали ніяких переваг перед Візантією і Сасандами. Константин Порфирогенет (945-959) у своїй праці «Про управління Імперією» пише: «...озброєння у арабів було простим – спис, лук, а багаті мали мечі. Обладунків, як таких, майже не було.

Лише бедуїнська верхівка мала обладунки, а прості мусульмани використовували звичайний одяг у битві та лише іноді робили прості шоломи зі шкіри» [14, с. 389-392]. З цього опису видно, що озброєння арабів сильно поступалося озброєнню римів (візантійців) та персів, які мали обладунки і кіляка видів зброї кожен. Також в арабів не було жодної облогової техніки, і лише згодом, в середині VII ст., вперше її використали при облозі Перської столиці, міста Ктесифона, де один перс виготовив їм цю техніку [2, с. 30, 119].

На думку Х. Кеннеді перевага арабів над їхніми ворогами полягала в мобільності, доброму керівництві, і, можливо, у високій мотивації та бойовому дусі [12, с. 73]. В. Струве вважає, що завдяки мобільності та маневреності війська араби й змогли перемагати ромеїв та персів у боях, адже араби не возили із собою обоз з провіантом і мали легке озброєння, що давало їм змогу швидко переміщуватися на великій відстані [10, с. 87]. Російський військовий історик С. Разин вважає, що бедуїни, які з дитинства вчилися їздити верхи на верблюдах по пустелі, були вмілими та маневренішими лучниками та могли легко оточити ворога, або зайти йому у тил і перемагати його завдяки «граду» стріл [22, с. 116-118]. З початку 30-х рр. VII ст. араби почали створювати професійне кінне військо, яке було ще більш маневреним і могло робити вдалі рейди вглиб ворожої території, займатися розвідкою або швидкими грабунками. Араби створили чудову дисципліновану армію, а їхні бойові шиккування зазвичай нараховували чотири лінії, що тактично давало їм перевагу перед ворогом [11, с. 167-168].

Окремої думки стосовно даної проблеми дотримується сучасний англійський історик Девід Ніколь. Автор одним із перших в історіографії висловив тезу, що араби мали нічим не гірше військове спорядження ніж ромеї. Особливу увагу він звертає на маневрених арабських вершників (на конях та верблюдах), завдяки яким араби й могли наносити стрімкі удари на фланги ромеїв та розстроювати їхні ряди [24, р. 35-37, 40-44, 50-55]. Дослідник вважає, що експансія арабів за межі Аравійського півострова була спланованою операцією, а не хаотичним переселенням народу. Історик припускає, що релігійний фанатизм не був притаманний тодішнім арабам, більша половина з яких, фактично, й надалі були язичниками [24, р. 77-80]. Одним із наслідків арабських завоювань стало те, що ромеї розпочали реорганізацію армії та зміну військової тактики, запозичуючи певні елементи у арабів [25, р. 14].

З кінця XIX ст. відбувається еволюція поглядів в історіографії стосовно чисельності військ Халіфату та Візантії на різних етапах завоювань. Якщо в кінці XIX ст. історики (Микола Медніков, Михайл де Гус [4,

с. 113], Август Мюллер [21, с. 706-708]) вважали, що армія ромеїв була більшою за арабську (60-80 тисяч візантійців супроти 30 тисяч арабів), то вже з другої половини XX ст. ці погляди кардинально змінюються. Це було зв'язано з тим, що історики-позитивісти кінця XIX ст. часто на віру сприймали дані арабських джерел і рідко оцінювали критично їх.

Більшість сучасних істориків (Уоренн Тредголд та Вальгер Кейгі) вважають, що сили воюючих сторін були приблизно однаковими (по 20-30 тисяч воїнів) [36, с. 300-307], [23, с. 39-41, 130-132]. На думку Д. Ніколя саме недооцінювання супротивника, низка тактичних помилок, різноетнічне та різнокультурне військо й стали головними причинами поразки ромеїв в битві при р. Ярмук (636 р.). Вирішальну роль у цій битві відіграли маневрені арабські вершники, які нанесли потужний фланговий удар і оточили ворога [24, р. 75-80].

Окремо слід розглянути питання ставлення місцевого населення до арабських завоюнків. Український сходознавець О. Бубенок звертає увагу на те, що євреї та самаритяни, які проживали у VI-VII ст. на території Сирії, зазнавали постійних релігійних утисків з боку ромеїв, та були найменш захищеним прошарком населення. Зокрема, євреям було заборонено проживати у Єрусалимі, а імператор Іраклій й зовсім хотів хрестити всіх іудеїв [3, с. 64-68]. На основі різних джерел дослідник показує, що єврейське населення підтримувало арабських завоюнків і вважало їх визволителями, адже араби проводили політику віротерпимості щодо євреїв [3, с. 69-71]. До того ж слід згадати, що основні догми мусульманства були взяті саме з іудаїзму. Автор також згадує і про арабів-християн, які жили у Сирії, та були лояльними до Константинополя, але після поразки у битві на р. Ярмук (636 р.), вони почали масово переходити на сторону арабів-мусульман [3, с. 71-72].

Свою думку стосовно цього питання мав і російський академік В. Бартольд, який вважав релігійну віротерпимість арабів однією із головних причин їхнього швидкого просування по завойованих територіях, адже цієї віротерпимості не було у Візантії, де офіційна Церква (яка сповідувала діофізитство) вела боротьбу проти монофізитів, якими були копти, сирійці, вірмени та інші корінні жителі тих районів, які згодом захопили араби. Як пише В. Бартольд, «християни користувалися під владою Ісламу набагато більшою релігійною свободою, ніж під владою візантійського імператора; переслідувані у Візантії єретичні ієрархи знаходили притулок в містах Халіфату... Римській нетерпимості був протиставлений принцип рівності всіх віровчень на Сході...» [1, с. 148-152].

Цю ж думку підтверджує коптський хроніст, єпископ Іоанн Нікійський (VII ст.), який у своїй «Хроніці» описує події громадянської

війни у Єгипті і приход до влади імператора Фоки (602-610), який переслідував коптів-монофізитів [19, с. 46]. Ці та інші причини були поштовхом для того, що араби могли з легкістю подолати супротив ромей і персів, здобути підтримку місцевого населення, яке радо вітало арабів на своїх землях, і часто виголошувало таку фразу: «Бог помсти прислав арабів, щоб ті звільнили нас від жорстокості ромей» [11, с. 171].

Протилежної думки приримується сучасний російський дослідник М. Кризов, який пише, що в джерелах немає жодних даних щодо проарабських позицій сирійських монофізитів у момент арабського завоювання. Таким чином М. Кризов відкидає думки арабських хроністів XII-XIII ст., які про це писали, вказуючи, що вони не були сучасниками тих подій. Дослідник використовує лише твори хроністів VII-VIII ст., зокрема, праці Іоанна Дамаскіна, Фоми Пресвітера та Себеоса, які співчували ромеям [17, с. 101]. Ту ж тезу М. Кризов доводить і у своїй іншій статті [18, с. 97]. Зауважимо, що дані автори були православними кліриками, а отже, мали приязнь до Константинополя. Дослідник вважає, що лише хороша податкова політика арабів і господарська повосенна розруха Візантії та Ірану були причиною стрімких арабських завоювань [17, с. 101-102].

Арабські завоювання були феноменом свого часу, адже лише завдяки низці зовнішньополітичних і внутрішніх обставин араби змогли добитись таких великих успіхів. Внутрішнє ослаблення Візантії, поява Ісламу, маневрене військо, поміркована та виважена політика на захоплених територіях – це ті чинники, котрі дозволили арабам так швидко захопити землі ромей.

Вважаємо, що більшість дискусій стосовно даної теми виникає через використання не всієї наявної джерельної бази та неточне трактування самих джерел. Фактично, вся історія Близького Сходу VII-VIII ст. створена на арабських джерелах XI-XII ст., які є неаб'єктивними та викривленими у бік арабської доблесті, могутності. Вони мають певну нотку панісламізму, якого у VII-VIII ст. ще не було. Грецькі та вірменські автори, які були сучасниками подій, не залишили майже ніяких детальних свідчень про початок арабських завоювань, що створює певні труднощі в дослідженні цієї тематики. На це звертає увагу і Д. Ніколь, який пише: «До нашого часу дійшло багато арабських хронік, які детально описують період початку арабських завоювань, але їхнім недоліком є те, що в них майже неможливо віділити міф від реальності» [24, р. 4-5]. Завдання сучасного історика полягає у використанні новітніх методів історичного дослідження для комплексного вивчення окреслених нами вище проблем.

Література

1. Бартольд, В. Сочинения: В 9-ти т. / В. Бартольд. – Т. 6. Работы по истории ислама и Арабского халифата. – М., 1966.
2. Большаков, О. История Халифата: в 3-х т. / О. Большаков. – Т. 2. – М., 1993.
3. Бубенок, О. Евреи и арабы Палестины и Сирии в конце VI – начале VII в. / О. Бубенок // Східний світ. – № 1. – 1999. – С. 56-77.
4. Беляев, Е. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье / Е. Беляев. – М., 1966.
5. Беляев, Е. Происхождение Ислама. Хрестоматия / Е. Беляев. – Ч. 1. – Л., 1931.
6. Грюнебаум, Г. Классический ислам. Очерк истории (600–1258 гг.). – / Густав фон Грюнебаум. – М., 1988.
7. Джилман, А. Сарацины: от древнейших времен до падения Багдада / Артур Джилман. – М., 2007.
8. Ибн Абд аль-Хакам Абд ар-Рахман. Завоевание Египта, аль-Магриба и аль-Андалуса / Пер. с англ. С. Певзнера. – Москва, 1985. – С. 95-96. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Abdalkham/frame.html>. Доступ - 12.02.2016 р.
9. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века / Под ред. В. Струве. – Л., 1958.
10. Історія Візантії. Вступ до Візантиністики / За ред. С. Сорочана та Л. Войтовича. – Львів, 2011.
11. Кеннеди, Х. Великие арабские завоевания / Х. Кеннеди. – М., 2009.
12. Киракос Гандзакци. История Армении / Пер. Л. Ханларян. – Москва, 1976. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakesi/frame.html>. Доступ – 12.02.2016 р.
13. Константин Порфирогенет. Про управління імперією // Історія середньовічного сходу. Тематична хрестоматія / Уклад. В. Рубель. – К., 2002. – С. 389-392.
14. Коран / Пер. и ред. Э. Р. Кулиев. – Москва, 2007.
15. Кризов, М. Византия и арабы в раннем средневековье / М. Кризов. – СПб., 2002.
16. Кризов, В. Отношение сирійських монофізитів к арабскому завоюванию / Михаил Кризов // Византійський часопис. – 1994. – Т. 55. – С. 90-101.
17. Кризов, В. Некоторые вопросы арабского завоевания Сирии и Палестины / М. Кризов // Византійський часопис. – 1986. – Т. 46. – С. 88-99.
18. Кризушин, И. Иоанн Никлууский и гражданская война в Египте / И. Кризушин // Византійський часопис. – 1997. – Т. 57. – С. 45-57.

19. Мюллер, А. История ислама: От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов / А. Мюллер. – Москва, 2004.
20. Разин, Е. История военного искусства: в 3-х т. / Е. Разин. – Т. 2. История военного искусства VI-XVI вв. – СПб, 1999.
21. Kaegi, W. Byzantium and the Early Islamic Conquests / W. Kaegi. – Cambridge, 1992.
22. Nicolle, D. Yarmuk 636 AD. The Muslim Conquest of Syria / D. Nicolle. – London, 1994. – 93 p.
23. Nicolle, D. Romano-Byzantine Armies 4th–9th Century / D. Nicolle. – London, 1992.
24. Treadgold, W. A History of the Byzantine State and Society / W. Treadgold. – Stamford, 1997.

УДК [94+904]:332.15(=1:477:282.247.314=192.2)0”

Господарська діяльність мешканців Верхнього Подністер'я в останній чверті I тис. н. е.

Якубовська Оксана Зеновіївна

У статті з точки зору міждисциплінарного підходу проаналізовано господарство населення Верхнього Подністер'я у VIII – X ст. Визначено чинники, які обумовлювали основні заняття мешканців регіону протягом VIII – сер. IX ст. Зроблено висновок про залежність господарської діяльності від природних умов та її ландшафтний характер.

Ключові слова: українське Прикарпаття, р. Дністер, екофакти, ресурсна зона, господарство

Якубовская Оксана. Хозяйственная деятельность жителей Верхнего Поднестровья в последней четверти I тыс. н. е. В статье с точки зрения междисциплинарного подхода проанализировано хозяйство населения Верхнего Поднестровья в VIII–X вв. Определено факторы, которые обуславливали основные занятия жителей региона в течение VIII – сер. IX вв. Сделан вывод о зависимости хозяйственной деятельности от природных условий и ее ландшафтном характере.

Ключевые слова: украинское Прикарпатье, р. Днестр, екофакты, ресурсная зона, хозяйство

Jakubowska Oksana Zenoviyivna. The economic activity of the inhabitants of Upper Dniester in the last quarter of the first millennium AD.

This article from the perspective of an interdisciplinary approach analyzed farms in the Upper Dniester VIII-X centuries, Factors that determined the main occupation for people in the region VIII- sir. IX. The conclusion about the dependence of economic activity on the natural environment and its landscape character.

Key words: Ukrainian Pre-Carpathian, Dniester, ekofakty, resource zone, esopomy

Остання чверть I тис. н. е. є важливим часом у європейській та українській історії. Саме тоді на території Європи відбуваються складні процеси, які прискорюють державотворення у слов'янському світі. Не минули вони й українське Прикарпаття, частиною якого є регіон у верхній течії р. Дністер. Протягом VIII–X ст. ці терени заселяли носії райковецької культури.

© Якубовська О., 2016